

САЪДУДДИН ТАФТАЗОНИЙ – ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МУТАФАККИРИ

О.АБДУСАМАТОВА, Фарғона ВХТХҚТМОИ ўқитувчиси

Соҳибқирон Амир Темур Марказий Осиё ва унга қўшни бўлган юртларни бирлаштириб, феодал тарқоқликка барҳам бергач, Самарқандга тасарруф этилган барча минтақа ва вилоятлардан машҳур олим ва ҳунармандларни тўплай бошлаган.

Ана шундай машҳур олимлардан бири, Ўрта Осиё фалсафий тафаккури тарихда ўчмас из қолдирган файласуф Саъдуддин Тафтазонийдир. У 722 хижрий (1322) йилнинг сафар ойида ҳозирги Ашҳабод шаҳри яқинидаги Нисо музофотидаги Тафтазон қишлоғида туғилган. Ўн олти ёшгача илоҳийёт фанларини, араб тили, нутқ санъати ва мантиқ илмини ўша даврнинг машҳур олимлари ал-Ижий ва мантиқ шунос Қутбиддин ар-Розий ат-Тахтонийдан (1290-1365) ўрганаркан, унинг биринчи илмий асари эса Серахс (Эрон) олимлари орасида машҳур бўлиб, шу асари орқали мадраса мударриси ҳуқуқини қўлга киритган. Шу даврдан бошлаб у, қарийиб, 30 йил давомида Мовароуннаҳр ва Хуросон бўйлаб кўчиб юриб, турли мадрасаларда фалсафа ва мантиқдан дарс берган.

Тафтазоний ўз фалсафий қарашларида табиат ҳодисалари ўртасидаги сабаб, оқибат муносабатлари мавжудлигига шубҳа қилмай, борлиқнинг ана шундай муносабатларини диққат билан таҳлил этиб сабаб ва оқибатнинг муайян турларини ажратиб кўрсатади. «Сабаб -бу шундай нарсанинг нарсанинг мавжуд бўлиши унга боғлиқдир. Сабаб ички ва ташқи кўринишларга эга. Агар сабабнинг муайян белгилари оқибатга кўчиб ўтса, унда ички сабаб намоён бўлган бўлади, агарда бунинг акси бўлса, унда ташқи сабаб ўзлигини кўрсатган бўлади». Тафтазоний ўзининг «Таҳзиб ал- мантиқ ва- л -калом» асарида инсоннинг ҳулқ атворидаги ирода эркинлиги масаласига кенгроқ тўхталди. Унинг фикрича ҳар қандай олийжаноблик ва ҳайрли ишлар ўз табиатига кўра худонинг моҳиятидан келиб чиқади ва у ҳамма нарсанинг холиқи сифатида ҳайр ва шарофатнинг яратилганлиги сабабдан инсонларни ёмон ҳулқ атвордан тийилиб туришга чорлайди. Ёмон ҳулқлар, гуноҳлар инсонга ҳос нарсалар бўлмасдан, улар фақат кишиларни синаш учун яратилган. Шундай қилиб унинг фикрича, худо ўз бандаларига икки йўлни «таклиф» этади, яъни шарафли, ҳайрли фаолият кўрсатишни ёки номатлуб машғулотлар билан гуноҳга ботишни, гуноҳга ботиш эса жазога тортилишини келтириб чиқаради. Мутафаккирларнинг таъкидлашича, худо томонидан кўпроқ инсонларга ҳайрли ишлар қилиш буюрилган, ғайришаърий ишлар инсоннинг ўз иродасига боғлиқдир. Шунинг учун худо ёмон ҳулқ атворли инсонларни жазолайди. Ёмон ҳулқ атвори қоралаш худонинг иродасига қарши бориш эмас, чунки ёмонликни ер юзида мавжудлиги инсонларни покликка чорловчи синодир.

Билиш назариясида Тафтазонийни қарашлари Ибн Синоникидан фарқ қилади. Ибн Сино нарса, ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни билим деб қабул этган бўлса, Тафтазоний уларни алоҳида ҳис- туйғу ва билим ўртасидаги воситавий босқич деб тушунади. Билиш жараёни 3 шартни тақазо

этади; 1) Ҳис туйғу органлари ва ашёлар ўртасида ўзаро таъсир; 2) Бу омилларнинг инсон руҳи томонидан қабул этилиши; 3) Ақлий билиш.

Ҳис туйғуни эса ташқи ҳиссиёт деб атаб, ички ҳис туйғу ҳам ташқи ҳиссиёт асосида пайдо бўлишлигини таъкидлайди. Нарсалар тўғрисида бирор тушунча ҳосил қилиш ҳис туйғу уйғотган қиёфа орқали амалга ошишини

кўрсатиб ўтади. Ашёлар ва ҳодисалар мавжудлиги туфайли улар уйғотган ҳис туйғу шакллари билан билим шаклланади. Чунки ҳиссиёт моддадан унинг зарурий сифатлари ва алоқалари билан биргаликда ташқи қиёфасининг қабул қилиб олади. Шу сабабдан мутафаккирнинг фикрича, ҳиссий тасаввурга эга бўлиш учун модданинг бўлишлиги шартдир. Лекин ақлий, мантикий билиш эса моддий асосдан анча узоқлашган бўлиб, ҳиссий билимларга қараганда юқорида босқичда ҳосил бўлади.

Тафтазоний фикрича, мантиқ тафаккурдаги ҳатоликлардан халос қиладиган восита бўлиб, янги билимлар ҳосил қилиш учун заминдир. Мантикий билиш шакллари тасаввур ва тасдиқдир. Бирор ашё ёки ҳодисани тасаввур этиш ва унинг тўғрисида ҳукм чиқаришда асосий ўринни тил бажаради. Онг ва унинг белгиси нутқ билан бевосита боғлангандир. Бирор ашё ёки ҳодиса белгиси бўлган сўзлар, бирор бир мазмун туфайлигина қандайдир маъно касб этади. Тафтазоний фикрича, мантиқ фани мавҳум мантикий онг билан боғланган бўлиб, тушунча ва ҳукмни ифодаловчи сўзлар ва гапларни таҳлил этади.

Ақл қуроли орқали ашёларни акс эттирадиган тушунчаларни таърифлаб, Тафтазоний ўз олдига шундай савол қўяди: «Тушунчалар қандай келиб чиқади, ва шаклланади? Тафтазоний ақлнинг таҳлилий ҳулосавий қобилияти (таҳлил) ва шуурий истъододи (мавҳумот) тушунчалар шаклланиши учун асосий йўл деб ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича: » Фақат таҳлил ва мавҳумот воситасидагина ашёлар ҳақида муайян тушунчалар ҳосил этиш мумкин».

Тафтазоний Темур саройидаги кўпсонли илмий баҳсларда фаол қатнашган. Манбааларда қайд этилишича, Самарқандда яшаган машҳур файласуф Мир Саййид Шариф Журжоний ва Тафтазоний ўртасидаги илмий баҳслар жуда кескин ва кизиқарли ўтган.

Тафтазонийнинг ислом фалсафаси, калом, мантиқ, ҳандаса, шеърийят ва араб тили грамматикаси соҳасидаги катта асарлари Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларида кенг тарқалган бўлиб, энг машҳур

асари «Тазҳиб ал- мантиқ ва – л- калом» бизгача Жалолиддин Давоний ва Қурдистонийларнинг шарҳлари орқали, «Мақосид фи- илм ал- калом» ёки «Мақосид ат -толибин фи- усул ад - дин» («Дин асосларини изловчиларнинг мақсадлари») асари эса муаллифнинг ўз шарҳлари билан биргаликда етиб келган.

Тафтазонийнинг илмий мероси ўрта асрлар фанининг барча соҳаларини ўз ичига олган бўлиб, Қуръон тафсиридан бошқа асарлари араб тилида ёзилган. Бу асарлардан XIV -XVI асрнинг иккинчи ярмигача Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги мадрасаларда ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган.

Тафтазоний қирқдан ортиқ асар ёзган бўлиб, бизгача «Таҳзиб ал- мантиқ ва -л - калом» («Мантиқ ва каломга сайқал бериш»), «Ас- Саъдия»

(XIII аср охири ва XIVаср боши)

Тафтазонийнинг илмий мероси Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ижтимоий сиёсий тафаккури тарихида муносиб ўрин тутган қадимги юнон файласуф ва мантиқшунослари мактабига мансубдир. Тафтазоний Темур давридаги Самарқанд илмий муҳитида ўша замон олимлари биргаликда самарали ижод этиб, кейинчалик жаҳоншумул аҳамият касб этган Улугбек мактабини вужудга келишига замин ҳозирлаган мутафаккирлардан бири бўлиб тарихда қолди. Унинг илмий меросини ўрганиш тафаккуримиз тарихининг зарҳал саҳифаларини бойитиш имконини беради.